

egész rohadt életet, a világot, Istent. Tudta, hogy nagyon, nagyon hangosan kell kiabálnia, hogy ne hallja meg azt a másik hangot, ami az első pillanattól kezdve ott szól benne, s ami pontosan olyan, mint egy gyereksírás, kétségbeesett, vinnyogó, fuldokló kamaszszokogás, s ami soha nem is szűnt meg, mióta először fölhangzott, csak ő nem hallotta, mert nem akarta hallani. És közben halk surrogással szakadni kezdett a hó.

Balogh Tamás

MÉLYENSZÁNTÓ GONDOLAT ÉS HŰSÉGES MEGEMLÉKEZÉS*

Johan Huizinga és Szerb Antal

Nemrég jelent meg Szerb Antal Casanova-fordítása, Kovács Ilona átigazításában és utószavával. Az utószó alcímei – AZ IRODALMÁR SZÉLHÁMOS, A SZÉLHÁMOSKODÓ IRODALMÁR – azt sejtetik, fordító és választottja rokon alkatok voltak: „*az egyik hivatásszerűen szélhámoskodott, és titokban űzte a filológiát, a másik viszont kiváló tudós volt, de fordítóként nem riadt vissza apróbb szélhámosságoktól. Szerb Antal ugyanis, idegen szövegek magyarra ültetésekor [sic!] nem tartozott a nagy filológiai műgonddal dolgozó, aggályos fordítók közé, szívesen hagyatkozott könnyed magyar stílusára, amint az eléggé közismert. [...] mindkettőjüknek hatalmas a tudása, sok nyelvet és kultúrát ölel fel, viszont idegen tőlük minden aprólékos pepecselő hajlam, pedáns filozkódás*”.¹ Az idézet végére az alcímekben körvonalazott hasonlóságból mindössze annyi maradt, hogy Szerb filológusként nem riadt vissza olyan megoldásoktól, melyeket Casanova önéletrajzíróként megengedett magának. Az alcímekben tetten érhető túlzást csak az magyarázhatja, hogy a magyar irodalomban kevés író akadt, aki munkáival azt hirdette volna magáról, hogy örömét leli az írásban, s talán Szerb Antal lehetne a szabályt erősítő kivétel. Egy másik tanulmányában Kovács éppen ebből a szempontból vetette össze Casanova és a kalandorral egy században élt II. Rákóczi Ferenc EMLÉKIRATAI-t. Míg Casanova minden lehetséges módon hangsúlyozta léhaságát, és az utókor szemében az életöröm megtestesítőjévé vált, addig Rákóczi – bár művének egy-két részlete arról tanúskodik, hogy tudott volna élvezetesen is írni – magára erőlteti az egyhangú stílust: olvasóit éppen azáltal készíti önvizsgálatra, hogy érződik, az írással is vezekel.² Azt a „szellemképet”, amelyet a szerzőhöz kapcsol, a szövegek alapján alakítja ki az olvasó, de úgy is lehet egy író munkáit olvasni, hogy olyan legyen ez a szellemkép, amilyennek a szerzőt szeretnénk látni. Kovács is szívesen hinné, hogy ha valaki úgy tud vagy mer írni, mint Casanova, akkor talán élhetett is olyan szabadon, mint a kalandor (szerintem legfeljebb annyi igaz, hogy

* A tanulmány az OTKA D 29 235 ny. sz. posztdoktori pályázatának keretében készült.

¹ Kovács Ilona: CASANOVA ÉS SZERB ANTAL. In: CASANOVA EMLÉKIRATAI SZERB ANTAL FORDÍTÁSÁBAN. Atlantisz, 1998. 324.

² Kovács Ilona: CSIPKÉS TÉRDNADRÁG ÉS DÍSZMAGYAR. In: *Lettre internationale*, 1996/nyár. 43–46.

Szerb néha úgy fordított, ahogy Casanova írt – és talán élt). Kovács érvelésében szerepel is a Szerb Antallal kapcsolatos írások gyakori eleme, a „*mint az eléggé közismert*”. Ezért hozhatja fel példaként Szerb Huizinga-fordítását: „*egyéb fordításaiából és kortársai feljegyzéseiből kiderül, hogy soha nem volt híve az alapos, lelkiismeretes, filológiai megbízható szövegfordításnak*”.³ Érdekes, hogy a kortársak megnyilatkozásai közül csak Illyés Gyula egy kései naplójegyzetét idézi (1977. január 15.): „*Este Dávid Gábor lefordította Huizinga híres könyvét, de a címlapon csak: Szerb Antal szövegét az eredetivel összevetette. Miért ez az álkegyelet? Szerb négerek munkáját használta föl, részben a megrövidített német fordítása nyomán.*”⁴ Illyés elmeséli, hogy vendégül látta Dávid Gábort, az 1976-os A KÖZÉPKOR ALKONYA-kiadás szövegének gondozóját; olyan rokonszenvvel mutatja be a „*lelkiismeretes*” átdolgozót, hogy már ezzel is jelzi, mit gondol Szerb Antalról. Nem egyértelmű, vajon Illyés a Szerb szövegét az angol s talán a német „eredetivel” összehasonlító Dávid Gábortól hallhatott-e a fordításról, vagy már tudott, pontosabban tudni vélte valamit. A „*részben a megrövidített német fordítása nyomán*” félmondat ugyanis nehezen értelmezhető, vagy a megfogalmazás pongyola. A KÖZÉPKOR ALKONYA-fordítás az előzéklap szerint „*az 1937-es londoni kiadás alapján készült*”.⁵ A német kiadások mindegyike hűen követte a holland szöveg mindig újabb változatait, az angol változat viszont afféle kakukktojásnak számított a fordítások-változatok sorában: a második holland kiadás erősen meghúzott, nyelvileg konformizált szövegén alapult (de már tartalmazott olyan elemeket, amelyek szerepelnek majd a harmadik holland kiadásban). Mielőtt azonban rátérnék a Huizinga-fordítás ismertetésére, szeretnék még egy olyan kérdést bevonni a vizsgálat körébe, amelyik szintén a „*mint az közismert*” kategóriájába tartozik. A szakirodalomban ugyanis máig tartja magát az az elképzelés, hogy Huizinga mély hatást gyakorolt Szerb Antalra, és ennek legfőbb bizonyítékát mindenki A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben látja.

Két újonnan megjelent – Szerb kevésbé ismert írásait és visszaemlékezők vallomásait tartalmazó – kötet kapcsán Havasréti József vetette fel a Szerbről alkotott kép ártékelésének szükségességét.⁶ Bár Havasréti sokat módosít elődje, Poszler György elképzelésén, a szakirodalomból még órá hivatkozik a legtöbbször.⁷ Talán az is Poszler hatása, hogy Havasréti olyan nagy teret szentel Huizinga és Szerb kapcsolatának.

A cikk fontos gondolata, hogy a Szerbvel kapcsolatos értékelésekben a humanista fogalma sajátos nyelvi hídszerepet látott el. Ez a fogalom nemcsak a harmincas években, de a szocialista ideológia beszédmódjában is használatos volt. Ezáltal „*elhomályosultak a szó eredeti, eszmetörténeti jelentésdimenziói, amelyek korábban részben a görög-római antikvitás továbbélését kutató szaktudományos tevékenységgel, részben a neohumanizmussal mint ideológiai képződménnyel voltak kapcsolatban*”,⁸ sőt a szó által ténylegesen propagált

³ Kovács Ilona: CASANOVA ÉS SZERB ANTAL. 328.

⁴ Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK, 1977–78. Szépirodalmi, 1992. 12. A negyvenes években Szerb valóban csak a nevét adta egy fordításhoz, ez Van Loon könyve, A HAJÓZÁS TÖRTÉNETE volt. Ez azonban inkább Szerb nagyságát bizonyítja. Lásd Palotai Erzsébet: SZÓNYEG ÉS KENYÉR. In: AKITŐL ELLOPTÁK AZ IDŐT: SZERB ANTAL EMLÉKEZETE. Kráter Műhely Egyesület, 1996. 313.

⁵ Johan Huizinga: A KÖZÉPKOR ALKONYA. Fordította Szerb Antal. Athenaeum (évszám nélkül). A műről megjelent recenziók alapján: 1938.

⁶ AKITŐL ELLOPTÁK AZ IDŐT. Kráter Egyesület, 1996; Szerb Antal: A TRUBADÚR SZERELME. Holnap, 1997. Azóta jelent meg: TÖRT PÁLCÁK. KRITIKÁK SZERB ANTALRÓL. I: 1926–1948. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

⁷ Havasréti József: A SZERB ANTAL-ÉLETMŰ UTÓÉLETÉHEZ. In: *Jelenkor*, 1998. április. 448–457.

⁸ Uo. 456.

tartalmakban rejlő valódi érték is kétes színben tűnt fel. Havasréti szerint Szerb szellemi magatartása mégis leírható volna a humanizmus fogalmi körében. Szerb kapcsolatban állt a humanista gondolat olyan neves képviselőivel, mint Babits Mihály vagy Kerényi Károly, az irányzat legfőbb magyarországi fórumával, a Gál István nevével fémjelzett Apollóval, és „gondolkodására mély hatást gyakoroltak az európai humanizmus szeme olyan képviselői, mint Johan Huizinga és Thomas Mann”.⁹ A humanista fogalom buktatóit, belső ellentmondásait Havasréti szerint legjobban azon a portrén keresztül pillanthatja meg az utókor, amelyet Szerb Erasmusról rajzolt világirodalom-történetében. Rónay György szerint Szerb élete utolsó éveiben egyre jobban vonzódott Erasmushoz.¹⁰ Havasréti felfogásában Huizingához hasonlóan Szerb is szellemi magatartásának egyik mintáját látta Erasmusban. „Erasmus műveiben egyesült az írott szó hatalmába vetett hit, illetve az e hatalommal szembeni kételkedés, és nagy szerepet játszott a remény, hogy az ember menedéket találhat a szellem, a műveltség, a kultúra formái között egy veszélyeztetett történelmi korszak apokaliptikus eseményei közepette. Mindamellettt Erasmus alakja paradigmátikus volt számukra a humanista magatartás ambivalens mozzanatait illetően is: a személyes alkat ellentmondásai az általa képviselt eszmeiség nyugtalanító aspektusaira is ráirányították a figyelmet: »Magatartása gyávaság volt és bátorság is. Erasmus félt az ételtől, a felelősségtől, a komoly harctól, nem volt férfias jellem, és nem szeretett semmit, ami nem szolgált a Bonae Litterae, az újjászületett irodalom ügyét. De vajon van-e nagyobb bátorság a gyávaságnál: nem foglalni állást egy olyan korban, amikor még a kövek is állást foglalnak, békét hirdetni és békésnek maradni akkor, amikor még a csecsemők is kardot ragadnak?» – írta Szerb Antal.”¹¹ Bár a saját életét Erasmus életével összemosó Huizinga másra helyezi a hangsúlyt – az ő könyvében az apához és a szülőföldhöz való ambivalens viszony az uralkodó –, Szerb és Huizinga Erasmus-portréjában nagyon sok a közös pont: például Erasmus már-már beteges tisztaságmániájának Szerb is mély jelentőséget tulajdonít, ami nem is csoda, hisz legfőbb – tán egyetlen – szekunder forrása Huizinga könyve volt. Szerb Erasmus-portréjának van egy olyan eleme is, melyet Havasréti nem említ, pedig ebben még inkább tetten érhető a személyes érintettség és Huizinga könyvének ismerete:¹² „Életének legszebb hónapjait a nyomdában tölti, műveinek kiadásával foglalkozva, Velencében, a híres Aldus Manutiusnál, aki maga is végignézi a korrektúraíveket, hogy »könyvnyomatás közben tanuljon is«, és Baselben Frobennél. A nyomdában, a megfeszített félig szellemi, félig technikai munkában talált magára ez a nagy polgár, a nyomtatott könyv első fejedelme.”¹³ Milyen messze van ez a betegségtől gyötört, igahúzó állatként eltökélten dolgozó Erasmus Huizinga rajzolta képétől! Ezenkívül Szerb Erasmus-portréja egészében sem vetkszik Huizingáéval, aki Erasmus-könyvében is saját szellemi életrajzát írta megszállottan. Az önnön életrajzának bizonyos elemeit megszépítő és takargató Erasmusról rajzolt portréban Huizingát is hőiséhez hasonló szándék vezérelte (azzal, hogy mindig tagadta ezt, csak saját Erasmusát imitálta a holland történész). A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben szereplő Erasmus-fejezet inkább azért árulkodhat szerzője szellemi habitusáról, mert Szerb tollán megszeliődött – talán el is laposodott – mintájának számos eleme.

Szerb életművében semmi sem utal az Erasmus-hatás kitüntetett jelentőségére. En-

⁹ Uo. 455.

¹⁰ Uo. 456.

¹¹ Uo. 456.

¹² Vö. Huizinga: ERASMUS. Übersetzt von W. Kaegi. Benno Schwabe, Basel, 1928. 78., ill. 162–163.

¹³ Szerb Antal: A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE I. Révai, 1941. 305.

nél is problematikusabb Szerb viszonya a humanista eszme képviselőihez. Szerb nem vett részt abban a vitában, amely Magyarországon a Népszövetség Szellemi Együttműködés Bizottságának (CICI) 1936 júniusában Budapesten rendezett kongresszusa körül és kapcsán lángolt fel újra. Ezen a kongresszuson meghívott vendégként Huizinga is részt vett. A kongresszus szervezésében is nagy részt vállaló Balogh József szerkesztette *Nouvelle Revue de Hongrie* különszámmal emlékezett meg az eseményről, és az *Apolló* is közölt tanulmányokat a konferencia témáiról és a megbeszélés apropójául szolgáló évfordulókról – a humanizmus fogalmáról, a kisebbségi jogok és az éledő nacionalizmus problémájáról, illetve (a „Magyarország a Nyugat védőbástyája” gondolat jegyében) Buda visszafoglalásáról és Erasmusról. Az *Apolló* hasábjain olyan személyiségek is kifejtették véleményüket, akiket nem hívtak meg a kongresszusra, például Babits Mihály, aki többek közt – bár elutasítóan – Huizinga hozzászólását is idézte. Semmi jele, hogy Szerb jelen lett volna a kongresszus rendezvényeinek bármelyikén, vagy bárkivel is kapcsolatba került volna a külföldi vendégek közül; egyetemen dolgozó barátai, Zolnai Béla és Kerényi Károly viszont ott voltak a résztvevők, illetve a hozzászólók közt.¹⁴ A kongresszus külföldi résztvevőit a magyar arisztokrácia és a politikai elit képviselői szó szerint kézzől kézre adogatták.¹⁵ Egy évvel a kongresszus előtt született Szerb egyetlen olyan műve, amely kapcsolódik ehhez a kérdéskörhöz. A MAI EMBER ÉS A KULTÚRA című írás az *Est Hármaskönyvében* jelent meg, amelynek témája a '36-os évre A VILÁG, AMELYBEN ÉLÜNK volt.

Szerb úgy kezdi írását, mintha A HOLNAP ÁRNYÉKÁBAN-nal a párnája alatt aludt volna (hiszen Huizinga is bőven merített a korban közkincsnek számító kultúrkritikai elképzelésekből). Név szerint Ortegát és Haideggert (sic!) említi: a cikk gerincét azonban Powys THE MEANING OF CULTURE-jének ismertetése alkotja. Szerbre jellemző módon a tömegember és a kultúra igazi letéteményesének szembeállítására is csak azért van szükség, hogy ezt bevezesse. Bár tanulmánya egy helyén, némileg váratlanul, Szerb így fogalmaz: „Az igazi műveltség csodálatos föld alatti kazamata, ahová az ember visszahúzódhatik, amikor a sors legkegyetlenebb repülőgépmadási érik”,¹⁶ a konkrét fenyegetettség érzése nem jellemző a cikk hangvételére. A tömegember a kultúra elsajátítását egyetlen valamirevaló tevékenysége, a pénzszerzés módjára vagy annak büvkörében képes csak elképzelni. Az igazán művelt embernek viszont – írja Szerb – van bátorsága válogatni az őt ért kulturális benyomások közt.¹⁷ „Az igazán művelt ember nem választja el az »életét« a műveltségétől. A kettő egybeolvad. Élettapasztalatait művelődési élményei formálják ki és teszik tudatossá, és viszont, olvasmányait tapasztalatainak az emléke teszi elevenné. Ugyanígy van a véleményeivel is. Véleményei a nagy kérdésekről nem pénzdarabok, amiket tetszés szerint kivethet a zsebéből és megint visszarakhat, hanem hozzája tartoznak, azonosak az énjével.”¹⁸ Szerb Powyst idézi: „A kultúra az, ami megmarad, amikor az ember elfelejtette, amit tanult. A kultúra az a kevés, ami a sok kulturális benyomásból az ember vérévé válik.”¹⁹

Ebben a cikkben érveket találhat magának mindenki, aki Szerb Antalt szívesen stilizálná a műveit hanyag eleganciával létrehozó (élet)művész szerepébe, hiszen Szerb többek közt azt írja: „Az igazán művelt ember nem lelkiismeretes olvasó”; „Nyugodt lélekkel

¹⁴ Kerényi egy autóban utazott Huizingával Aquincumba, illetve Esztergomba. Erről Passuth László számol be: GYILOKJÁRÓ. Szépirodalmi, 1973. 279–282.

¹⁵ Erről tanúskodik az *Entretien* anyaga, Balogh József hagyatékában: OSZK, Kézirattár, Fond 1/9078-tól.

¹⁶ Szerb Antal: A MAI EMBER ÉS A KULTÚRA. In: Uő.: A TRUBADÚR SZERELME. Holnap, 1997. 199.

¹⁷ Uo. 200.

¹⁸ Uo. 198.

¹⁹ Uo.

marad teljesen tudatlan olyan tudomány- és művészetágakban, amelyek iránt nem érez természetes vonzódást.”²⁰ Elgondolkodtató azonban, hogy a cikk gondolatmenete más irányt vesz: második felében túl sokszor hangzik el a „bátorság” szó. Mint Szerb írja, a középszerű ember „*annak művelődik, akitől fél*”, „*az igazi műveltség*” viszont „*bátorságot is ad*”.²¹ A cikk végén Szerb egyenesen azt állítja, hogy azok, akiktől a középszerű ember fél, s akiknek művelődik, egyre több jelét adják, hogy félnek attól, aki nem így művelődik: „*A hivatalos tudomány legtöbbször még mindig az átlagemberek tudománya, és idegesen zárja ki magából az átlagfölötti embereket, akiknek a számára a tudomány nem mesterség és megélhetés, hanem élettevékenység, mint a táplálkozás vagy a szerelem. De éppen ez a makacs védekezés mutatja félelmüket, érzik, hogy valami már megmozdult a Szellemben, ami az ő álműveltségüket pusztá létezése által nevetéssé és feleslegessé teszi.*”²² Ha ez megvalósulna, akkor talán már nem lenne szükség bátorságra az igazi műveltséghez, de kérdés, vajon „az igazán művelt ember” még elmondhatná-e magáról, hogy „véleménye az övé” (vagyis az igazi műveltség meghatározása maga is kérdéssé válna). Itt tehát nem arról – a korban oly hangsúlyos – kérdéstről van szó, vajon a humanista magatartás az eszmék és a leírt szó erejébe vetett hite vagy árnyalt látásmódja miatt alkalmas eszköz-e a szellemet is megtámadó barbárság ellen: a probléma az, hogy valódi természete ellenére eszközzé válik. A „*csodálatos föld alatti kazamatá*” képzete – ahol az ember pusztá gyönyörűségből olyan tudást halmoz fel, aminek rossz korokban még túlélőcsomagként is hasznát veheti – szinte észrevétlenül fordul át a kazamatáéba, ahol aknamunka folyik. Ez az írás bizonyítja a legjobban, Szerb milyen találóan fogalmazott világirodalom-története idézett részében, ahol korát – magát már a kívülálló helyzetébe stilizálva – azzal a paradoxonnal jellemezte, hogy „*még a csecsemők is kardot ragadnak*”. A cikk második részében kifejtett vélemény valószínűleg nem teljesen az övé, nem „azonos az énjével” – de nem is teljesen idegen tőle. A MAI EMBER ÉS A KULTÚRA jól mutatja, hogy az íráskényszer, a pénzhez való kényszerű viszony, az akadémiai pálya iránti, félig elfojtott vonzódás, a kivételes formaérzék és a divatos témához társuló konnotációk hogyan sodorhatták gondolati kényszerpályára Szerbet is.

A HERFSTTIJ DER MIDDELEEUWEN-t megjelentetni kívánó Athenaeum Kiadó és Huizinga szerződését az OSZK Kézirattára őrzi. A Huizingának elküldött német nyelvű szerződésben az Athenaeum ezt írta (Bp., 1937. nov. 12.): „*Im Allgemeinen sind beide Parteien darin einig, dass die ungarische Übersetzung auf Grund der englischen Ausgabe veranstaltet wird; eventuelle weitere Abkürzungen dürfen nur mit der Zustimmung des Autors vorgenommen werden.*”²³ A megfogalmazás árulkodó: Huizinga előzőleg felhívhatta a kiadó figyelmét az angol változat helyére a fordítások sorában. Erről a változatról (1924) – amelyet Frits Hopman, Huizinga „házifordítója” Huizingával együtt készített – már szóltam. A német változatokban igyekeztek hűen követni az eredetit. Az első fordítást André Jollesnek, Huizinga legjobb barátjának volt felesége készítette. Huizinga folyamatosan ellenőrizte a fordító munkáját. A könyv először 1924-ben jelent meg a Drei Masken Verlagnál, amely – Huizinga megalégedésére – Arno Duchhal átdolgozta a fordítást. A végleges változat (a 3. kiadás) 1931-ben jelent meg. A kiadás jogát később átvette a Kröner Verlag. Magyarországon mind a három német változatot és az 1932-ben megjelent francia fordítást is ismerték. A német nyelvű szerződésben

²⁰ Uo. 200., ill. 199.

²¹ Uo. 199.

²² Uo. 200.

²³ OSZK, Kézirattár, Fond 3. „Az Athenaeum irattára”.

egyébként HERBST DES MITTELALTERS címen fut a könyv, s a kiszemelt fordító eredetileg nem Szerb Antal, hanem az a Szántó Rudolf volt, aki tudtommal csak németből és franciából fordított. A vele kötött szerződésből kiderül, hogy a munkára mindössze fél évet kapott, és kiolvasható az is, hogy előző fordításai miatt – vagy alapossága, de inkább léhasága miatt – összejördült a kiadóval.²⁴ A KÖZÉPKOR ALKONYA kiadástörténete azt sejteti, hogy minden fordítva volt, mint ahogy Illyés gondolta.

Alighanem az Athenaeum döntött az angol változat mellett. Ezt támasztja alá Halász Gábor egy később írott recenziója, melyben szomorúan jegyzi meg, hogy a HERBSTTJ magyar kiadása nem az alapos, jegyzetapparátussal ellátott német változat alapján készült, s egyáltalán, Magyarországon a kiadók inkább a kultúrkritikus, mint a tudós Huizinga műveit részesítették előnyben.²⁵ Másrészt Huizinga éppen ebben az időben tervezte, hogy megjelenteti főműve új, javított holland változatát. 1935 elején a Kröner Verlagnál is puhatólódzott: nem adná-e ki újból németül a könyvet, mert ebben az esetben a német kiadásnak már a holland eredeti új változatát kellene követnie. Mivel még volt raktáron a 3. kiadásból, a kiadó német mondott. Fennmaradt azonban Huizingának egy 1938 elején elküldött levele, amelyben azt írja a Kröner Verlagnak, fülébe jutott, hogy Budapesten már nem lehet kapni a német kiadást.²⁶ A Kröner végül 1938-ban újra kiadta a HERBST DES MITTELALTERS-t, de változatlan szöveggel. Az új német kiadás 1938 júliusában jelent meg. Nehezen elképzelhető, hogy Huizinga 1937-ben különösebben reprezentatívnak tartotta volna a jóval korábbi és már az akkori holland változat mögött is minden tekintetben elmaradó angol fordítást, különösen, hogy éppen egy új – német – változat terve tartotta lázban. Voltaképp az Athenaeummal kötött szerződés szövege is ezt sejteti: azt szögezik le benne, hogy ezt az angol változatot aztán már tényleg nem szabad tovább egyszerűsíteni.

A magyar változat vizsgálatából kiderült, hogy a fordító valóban használta a német változatot, mégpedig az 1931-es 3. kiadást. Rögtön az első fejezetet németből fordították. A fordító egészen a második fejezet közepéig a német változatot vette alapul; ezt követi egy rész, ahol váltakozva követik egymást az angol, illetve a német változathoz vett bekezdések; ezután a fordító az angol változatot követi. Ebben azonban nem merült ki a német változat hatása. A 23 fejezetből 12-ben észlelhető, hogy a fordító ismerte és használta a német kiadást. Ez néhol csak a fejezetcímeken látszik, máskor a bibliai versek pontos helyének megnevezésében, esetleg az eredeti formájukban közölt idézetek fordításában érhető tetten. Néha azonban a fordító egész mondatokat, sőt bekezdéseket emelt át a német változat szövegéből, amelyek az angolban általában nem vagy csak egyszerűbb formában szerepeltek. Ez a megoldás akár a „tudós” német változat előzetes, beható ismeretére is utalhat, hiszen a megfelelő helyeket egyáltalán nem egyszerű visszakeresni a német kiadásban. A német és az angol szöveg párhuzamos használata nem teszi különösebben valószínűvé, hogy két vagy több fordítóval volna dolgunk. A németből fordított első fejezet, illetve a második fejezet első felének stílusa ugyan némileg elüt az angolból fordított részekétől, de nem annyira, hogy ezt ne magyarázhatná az eredetihez tapadó német és az egyszerűbb angol változat közt meglévő nagy különbség. Feltűnő viszont, hogy a német változat átültetésekor a fordító gyakran még „rá is tesz egy lapáttal”, például: „*A prémmel szegélyezett díszruha, a vidáman lobogó tűzhely, a jó borítal, a tréfálkozás és a dagadóra vetett puha ágymég megadta bir-*

²⁴ Uo.

²⁵ Halász Gábor: JOHAN HUIZINGA: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. In: *Századok*, 1944. 612.

²⁶ Léon Hanssen: HUIZINGA EN DE TROOST VAN DE GESCHIEDENIS. Balans, Amsterdam, 1996. 207.

tokosainak azt a dús gyönyörűséget, amelyet a legtovább talán az angol regény vállalt, amikor az élet örömeit igyekezett leírni.”²⁷ Vö. „Ein pelzverbrämtes Staatskleid, ein helles Herdfeuer, Trunk und Scherz und ein weiches Bett hatten noch den hohen Genussgehalt, zu dem sich vielleicht der englische Roman in der Beschreibung der Lebensfreude am längsten bekannt hat.”²⁸ Az első fejezetben egy-két hasonló megoldás arra utal, hogy a fordító Szerb volt. A legjellemzőbbet idézem: „Ezeket a vonásokat azonban csak akkor fogadhatjuk el és érthetjük meg, ha már tudjuk, hogy mennyire összefüggték azzal az általános szenvedélyességgel, amely fehérén izzott az élet minden területén.”²⁹ Vö. „Aber erst im Zusammenhange mit der allgemeinen Leidenschaftlichkeit, die auf jedem Gebiet das Leben durchglühte, werden diese Züge für uns annehmbar und erklärlich.”³⁰ A „fehér izzás” szókapcsolatot Szerb épp 1937-ben használja előszeretettel, Kerényivel kapcsolatban.³¹ Egyértelműen Szerbre vall a kötetben található egyetlen jegyzet.³² Egy Villon-vers részletéhez – „Villon ezt a gondolatot fejezi ki a megható sorokban, amelyeket anyja szájába ad”, írja Huizinga – a magyar fordító ezt a kommentárt fűzi: „E sorokat, nagy szépségükért, eredetiben közöljük, de mai helyesírással.” Szerb erről a Villon-versről külön is megemlékezett világirodalom-történetében: „Mint a többi rossz életű nagy költő, Villon is őrizte lelkében a gyermeki tisztaságnak valami kifogyhatatlan erőtartalmát, és végzetes órákon mélyen meg tudta bánni vétkeit, eltékozolt ifjúságát, a nyugodt polgári lét eltékozolt lehetőségeit, megrendítően intette magát, reménytelenül, a jó útra, és megtalálta az egyszerű áhitat legtisztább, legmeghatóbb hangját a híres balladában, amelyet anyja számára írt Szűz Máriához.”³³

A fordítás egészére jellemző az a fordítói módszer, amit Kovács Ilona Szerb Casanova-fordításánál megfigyelt: amelynek a lényegéhez tartozott a sietség. A fordító itt-ott kihagyott neveket, elhagyott zárómondatokat, olykor egész bekezdéseket is; a címeket hol eredetiben, hol magyar fordításban közölte, rosszul írt át neveket, idézeteket (de egy helyen például kijavította a német változatban különben elég ritka elírást!). Másfelől azonban a fordítás egésze szorosan tapad az eredetihez, a fordító gyakran beleragad az idegen szerkezetekbe, ami szintén a sietség számlájára írható (amit egyébként az eleve szűk határidő is magyaráz). Ennek a munkamódszernek ellentmondani látszik a német változat beleszövése az angolba, ami odafigyelést igényelt, azonban az „angol” és „német” részek váltogatásában sem tudtam semmifajta következetességet felfedezni.

A legfőbb érv Szerb Antal fordításága mellett A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-nek szövege. Nemcsak azért, mert ennek zárórészében Szerb meleg szavakkal emlékezik meg

²⁷ A KÖZÉPKOR ALKONYA. I.

²⁸ HERBST DES MITTELALTERS. Deutsch von T. Wolff-Mönckeberg. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1939. 2. Ez az idézet egyébként adalék lehet ahhoz is, amit az angol, illetve német változathól való fordítás eltérő jellegének magyarázataként adtam; Villon „LES CONTREDIZ FRANC GONTIER című versében az idealizált falusi emberrel és rózsák közt járó kedvesével szembeállítja a kővér kanonokot, akinek azután igazán nincsen gondja, kényelmes szobában élvezi a jó bort és a szerelem örömeit, meleg tűzhely mellett, puha ágyban.” A KÖZÉPKOR ALKONYA. 133. Vö. „In LES CONTREDIZ FRANC GONTIER he opposed to the idealized country man and his love under the roses, the fat canon, free from care, tasting good wines and the joys of love in a comfortable room, supplied with an ample hearth and a soft bed.” J. Huizinga: THE WANING OF THE MIDDLE AGES. Edward Arnold & Co., London, 1924. 123.

²⁹ A KÖZÉPKOR ALKONYA. 10.

³⁰ HERBST DES MITTELALTERS. 12.

³¹ Szerb Antal: KERÉNYI KÁROLY APOLLON-KÖNYVE (1936). In: A TRUBADÚR SZERELME, 212. Szerb Antal: UTAS ÉS HOLDVILÁG. Magvető, Budapest (évszám nélkül). Fehér Holló Könyvek. 203.

³² A KÖZÉPKOR ALKONYA. 158. Ezt a részt az angoltól fordították.

³³ Szerb Antal: A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE I. 257.

Huizingáról, és a főszövegben is viszonylag gyakran hivatkozik A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-ra, az ERASMUS-ra és a HOMO LUDENS-re,³⁴ hanem azért is, mert az, ahogy világirodalom-történetében és cikkeiben A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-ra utal, arra a fordítóra vall, akinek módszerét fenn érzékeltettem.

A világirodalom-történet A LOVAGSÁG ALKONYA című fejezetében Szerb Huizingát idézi: „A lovagi illúziókhöz való ragaszkodás legszembevetőbb a krónikások történelemszemléletében. »Amikor koruk történetét írják meg«, mondja Huizinga, »sokkal többet mesélnek kapzsiságról, kegyetlenségről, hideg számításról, jól felfogott önérdékről és diplomatikus ravaszságról, mintsem lovagiasságról. És mégis általában azt vallják, hogy a lovagság a világ támasza.« »Nemes vállalkozások, hódítások, hősi fegyvertettek« ígéretével harangozza be művét a legtehetségesebb közöttük, Jehan Froissart is.”³⁵ Itt Szerb A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-ból, a HERFSTTIJ magyar változatából idéz, melyet valószínűleg ő fordított angolból.³⁶ Az érdekes az, hogy az angolban szereplő idézetek hasonlóan ugyan a Froissart krónikájának előhangjában található felsorolásra, de – és éppen ez Huizinga mondandójának lényege – nem szó szerinti átvételek Froissart-tól (mi sem jelzi ezt jobban, mint hogy sem a holland, sem a német, sem a francia változat nem teszi idézőjelbe a kérdéses szakaszokat). Bár Szerb megfogalmazása megtévesztő lehet, a világirodalom-történet idézett részletének utolsó mondatát a magyar esszéista – noha idézhetne tőle is – nem Froissart-tól veszi: ez a rész egész egyszerűen Huizinga szövegének parafrázisa (kérdés, nem akarta-e elhítenni olvasóival, hogy a sokkötetes Froissart-t is ismerte). Az egyetlen pont, ahol Szerb hatalmas műveltsége biztosan érintkezett a HERFSTTIJ-ben görgetett műveltséganyaggal, Villon költészete (és Párizs ismerete). Huizinga könyve volt az ablak, amelyen keresztül Szerbnek rálátása nyílt a késő középkori burgundi kultúrára. Hogy mi minden nem hatott rá a felfedezés erejével az ott olvasottakból, azt jól mutatja A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-nek egy másik szakasza is, ahol ezt írja: a RÓZSA-REGÉNY „allegorikus alakjai mély gyökeret eresztettek a kor tudatába: Remény, Édes Gondolat, Csúnya Száj, Kedvező Fogadtatás alkotják a késő középkor mitológiáját, és egyiküket, Leal Souvenirt, Jan van Eyck festménye örökölte meg”.³⁷ Erről a kapcsolatról Huizinga ugyan nem szól, csak a RÓZSA-REGÉNY és az allegorizáló kedv kapcsán emlegeti *Leal Souvenirt*, „Hűséges Megemlékezés”-t, de a német, az angol és a magyar kiadás is közölte Van Eyck rejtélyes férfiportréjának reprodukcióját.

Irodalomtörténete megfelelő fejezetében A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-t zanzásítja Szerb; kiemeli a könyv – már a címben is benne rejlő – alapgondolatát, az illúzió, a játékelem szerepét, s mindezt néhány bon mot-val is megtűzdeli. Előveszi a fordítást, és idézi. Amikor már nem veszi elő, csak fejből hivatkozik rá – bár még nincs messze sem a fordítás, sem a világirodalom-történet befejezésétől –, téved, mégpedig az általa láthatólag kedvelt anekdotikus részletek egyikében. HAJDANI HADITUDÓSÍTÓK című cikkében (*Uj Idők*, 1941), amelynek középkori példáit végig Huizingától veszi, ezt írja: „Ilyen lovagi hűségok miatt, a francia és burgundi lovagok esztelen vitézkedése miatt veszett el a nápolyi csata is. A haditudósító beszámol, milyen elegánsan és harcszerűtlenül vonultak a lovagok a háborúba: az elvesztett csata után a lovagoknak gyalog kellett volna menekülniök, de cipőjüknek olyan hosszú, visszakunorodó orra volt, hogy nem tudtak szaladni benne, előbb le kellett

³⁴ Erről ismertetést is írt. Közli Wágner Tibor in: A TRUBADÚR SZERELME, 261–263.

³⁵ A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE I. 251.

³⁶ Vö. A KÖZÉPKOR ALKONYA, 67., ill. THE WANING OF THE MIDDLE AGES, 56.

³⁷ Id. kiad. I. kötet 252.

vágniuk cipőjük orrát...”³⁸ Ez a – magyar szempontból sem közömbös – ütközet nem Nápolynál, hanem Nikápolynál volt...

Szerb fordítás közben ráérezhetett Huizinga munkájának egy olyan, rejtettebb aspektusára is, melyre írásai szerint pályájának abban a szakaszában különösen érzékeny volt. Ez még érthetőbbé tenné, hogy a Huizinga-fordítás és a világirodalom-történet megfelelő fejezetének szövege is túlzott nagyvonalúság és mély tisztelet, sietség és összegző megértés együttes jegyeit mutatja. Magyarországon makacsul tartja magát az az elképzelés, hogy Huizinga a harmincas években bátor kiállása miatt és mint sokat szereplő kultúrkritikus lett igazán ismert és népszerű még olyan országokban is, ahol korábbi munkái már régebben ismertek voltak. Annyi biztos, hogy budapesti látogatása után Huizinga könyvei gyors egymásutánban jelentek meg magyarul. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Huizinga korábbi munkáit is későbbi, kultúrkritikai hangvételű könyveinek szellemében olvasták volna (már csak azért sem, hiszen azok német vagy angol fordításban már ismertek voltak, ha nem is a nagyközönség körében). Ennek a kultúrkritikai munkák által előkészített és meghatározott, elnagyolt HERFSTTIJ-recepció-modellnek a jegyében fogant az az elképzelés is, hogy a magyar változat címében szereplő alkony utal „a legközvetlenebbül” Spengler művére, „s ködös, borongós hangulattal talán éppen ez a legellentétebb Huizinga szemléletével”.³⁹ Ez a kijelentés azonban két szempontból is árnyalásra szorul. Huizinga hosszú-hosszú vajúdat követően végül felesége igen korai halála után, az I. világháború kitörésekor kezdte írni könyvét. Spengler munkájára (DER UNTERGANG DES ABENDLANDES) csak 1919 novemberében hívta fel figyelmét barátja, André Jolles, de Huizinga úgy érezte, a német bölcselő tulajdonképp az ő, a HERFSTTIJ-ben kimondatlanul maradt sejtéseit fogalmazta meg. Az első sokk elmúltával azonban taszítani kezdte a spengleri rendszerező szemlélet. Ezt a távolodást jelzi, hogy Huizinga a leideni egyetemen három órát is szentelt a könyvnek, egy cikkében pedig azt írta, Spengler „homeopatikusan gyógyította ki”, vagyis ráébresztette, hogy a kultúra általános válságának korábban általa is dédelgetett gondolata milyen veszedelmes végkövetkeztetésekhez vezet. Mindazonáltal ellenméreg gyanánt szüksége volt az amerikai H. G. Wells optimizmusára, s később is el-elfogta a kétség, hátha Spenglernek van igaza.⁴⁰ Huizinga elismerte, hogy eredeti szándékával ellentétben „túl sok halál árnyékolta be” a könyvet: „Noha én magam októberi napsütésben láttam, tartok tőle, túlságosan a november szomorúsága hatja át, nyoma sincs benne a zenének.”⁴¹ Viszont az is személyes érintettségre vall, hogy Huizingában saját bevallása szerint összerosódott a csak nagyon nehezen megszületni akaró HERFSTTIJ befejezésének vágya és a háború végének várása.⁴² És az is köztudott, hogy Huizinga mennyire fogékony volt a nap kései szakaszának hangulatai iránt, s ha megnézzük műveit, az ilyen képek szín-

³⁸ HAJDANI HADITUDÓSÍTÓK. In: A TRUBADÚR SZERELME. 294. (Első megjelenés: *Új Idők*, 1941. ápr. 20. 193.)

³⁹ Klaniczay Gábor: A KÖZÉPKOR ŐSZE (HUIZINGA). In: A CIVILIZÁCIÓ PEREMÉN. KULTÚRTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Magvető, 1990. 18. A KIRÁLYNÉ NYAKLÁNCA-ból is idézhetek olyan részeket, amelyek cáfolják ezt, ráadásul a HERFSTTIJ német és angol változata közti különbség ismeretére engednek következtetni: „Nem, semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy dekadens kor ez, az Ancien Régime halálosan szép utolsó ősze – a történelem korszakait nem lehet évszakokhoz hasonlítani, mert mindegyik már a következővel terhes.” Szerb Antal: A KIRÁLYNÉ NYAKLÁNCA. Magvető, 1965. 18.

⁴⁰ Lásd W. E. Krul utószavát: HUIZINGA'S DEFINITIE VAN DE GESCHIEDENIS. In: HUIZINGA: DE TAAK DER CULTUUR-GESCHIEDENIS. Historische Uitgeverij, Groningen, 1995. 267–268.

⁴¹ Huizingát idézi Léon Hanssen: HUIZINGA EN DE TROOST VAN DE GESCHIEDENIS. 242.

⁴² Uo. 179.

te mindig boldog életérzést sugároznak, például: „*e két győzedelmes naplemente: Rembrandt é vörvörös-arany felhők közt, Vondelé tiszta mennyei ragyogásban*”.⁴³ A magyar fordítást Spengler elméletével – annak is pesszimista olvasatával – összeboronáló kijelentés azért sem igaz, mert ahol a magyar könyvben előfordul az „alkonyat” szó, ott ezt az „októberi” hangulatot árasztja, például a híres Arnolfini-elemzésben: „*Hirtelen megnyilatkozik előttünk annak a kornak derűs alkonyati órája, amelyet ismerni vélünk, és mégis hasztalan keressük a kor oly sok megnyilatkozásában. És itt végre ez a szellem boldog, egyszerű, nemes és tiszta.*”⁴⁴ 1938-ban a *Nyugat* hasábjain jelent meg Szerb egyik legszebb munkája, a KÖNYVEK ÉS IFJÚSÁG ELÉGLIÁJA.⁴⁵ Ebben az írásában – Lackó Miklós szavával – Szerb „*azt a kerülőutat érezte meg, s az ellen berzenkedett, amelyet az értékörzés, a realizmus jegyében – sematikus szavakkal – a fasizmusok és az újabb fenyegető háború »vaskora« kényszerített a szellem embereire*”.⁴⁶ Talán ez magyarázza Szerb és Huizinga egyszeri egymásra találását, amelyből a szép fordítás született. Szerb megérezhette, hogy Huizinga kétértelmű viszonyának „*a középkor ragyogó ősé*”-hez már a könyv születésekor személyes tétje volt: hogy a HERFSTIJ egy belső küzdelem dokumentuma is, melyet Huizinga azért vívott, hogy az „*új vaskorral*” szembeni szellemi ellenállás ne az életben tartó játékosság ellenében munkáljon benne (még ha az álságos ajzószernek vagy a menekülés egy formájának látszik is). Lehet, hogy A MAI EMBER ÉS A KULTÚRÁ-t „*elkövető*” Szerbet Huizinga könyvének fordítása homeopatikusan gyógyította ki?

A Huizinga-fordítást övező gyanakvást lehetetlen lesz teljesen eloszlatni. Képtelenség olyan egyértelmű bizonyítékot találni, ami megcáfolhatná az ilyen vádat. A KÖZÉPKOR ALKONYA fordítója nem érezte úgy, hogy valami takargatnivalója volna, hiszen, bár az előzéklap szerint a fordítás „*az 1937-es londoni kiadás alapján készült*”, rögtön az első fejezetcím elárulja, hogy a németet használta, s az egész fejezet a német változatot követi. A vád természetéből fakad, hogy ezt lehet a fordító kaján gesztusaként is értelmezni: nagyon sok múlik azon, milyennek szeretnénk látni Szerb életművét, és mit – pontosabban mit nem – feltételezünk róla. Szerb szellemi magatartásában kétségkívül lehetett valami ingerlő frivolság. Amint annak a KÖNYVEK ÉS IFJÚSÁG ELÉGLIÁJA-ban hangot is adott, szinte semmi sem volt elég jó, elég érdekes neki; és bosszantó lehetett az is, hogy sietve habzsolta mások néha hosszú vajúdas után született írásait. Viszont egy kevésbé gyanakvó olvasat is támpontokra találhat Szerb munkáiban, hiszen sietség, nagyvonalúság, sőt felületesség és a másik tisztelete nem zárták ki egymást Szerb Antal életművében. Valószínűleg A KÖZÉPKOR ALKONYA-fordítás körül sincs különösebb titok vagy titkolni való szélhámoskodás. Erre utal az is, hogy 1939. január 8-i levelében Huizinga köszönetet mondott a kiadónak a magyar fordításból kapott – a szerződésben rögzítettek szerint neki járó – három tiszteletpéldányért és a német kiadásért.⁴⁷ Szerb Antal életművének megértése, megismerése paradox módon gyakran olyan filológiai aprólékosságot igényel, ami tőle – ha nem is annyira, mint azt általában gondolják – távol állt: és ezt azért ő is somolyogva nyugtázná.

⁴³ Hasonló példákat hoz Anton van der Lem: HET EEUWIGE VERBEELD IN EEN AFGEHAALD BED. WERELDBIBLIOTHEEK, Amsterdam, 1997. 305–307.

⁴⁴ A KÖZÉPKOR ALKONYA. 246.

⁴⁵ *Nyugat*, 1938. II. 273–281.

⁴⁶ Lackó Miklós: KORSZELLEM ÉS TUDOMÁNY 1910–1945. Gondolat, 1986. 315.

⁴⁷ OSZK, Kézirattár, Fond 3. „Az Athenaeum irattára”.